

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

УДК 370.1

Аліна Бєлєста

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ СПРИЙМАННЯ «ЧУЖОГО» У ПАРАДИГМІ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО ВИХОВАННЯ

У статті представлений досвід аналізу витоків національно-культурних традицій сприймання «чужого» у східнослов'янській культурі, закладених в епоху існування Київської Русі, що відображено у давньоруській письмовій спадщині, фольклорі та народному мовленні. Розглянута еволюція давніх уявлень руських письменників про татарський народ та їх вплив на формування колективної свідомості слов'ян. Розвиток уявлень має векторну направленість у сучасність і виявляє базові особливості процесу полікультурного виховання.

Ключові слова: *опозиція «свій–чужий», етнокультурний концепт, етнопедагогічний концепт, полікультурне виховання.*

Проблема збереження своїх культурних традицій як запорука збереження національної самоідентифікації *актуальна* і гостро постає перед етнічними меншинами різних держав: України, Росії, Америки, Канади тощо. І якщо етикетні форми засвоюються легко, то сприйняття та прийняття цінностей іншої культури, особливо культури з принципово протилежними культурними векторами, проходить дуже складно. Яскравим прикладом зіткнення аксіологічних шкал у одному соціумі є протистояння носіїв різних релігійних традицій. Так, у Криму, населеному мусульманами та християнами, стикаються культури осі «Захід – Схід», яка завжди була найбільш поляризована. І навіть у межах одного релігійного напрямку – християнства – відбувається постійне зіткнення етичних норм православ'я та католицизму.

Характер сучасних етнокультурних процесів в сучасній Україні значною мірою зумовлюється взаєминами народів у минулому. Пізнання минулого етносів, історична доля яких визначається територіальною спорідненістю, дозволяє краще визначити актуальні складові проблеми і окреслити коло питань, які потребують нагального вирішення у суспільстві через наукові дослідження, зокрема у педагогіці. *Метою* даної статті є аналіз витоків національно-культурних традицій сприймання «чужого», закладених ще в період існування Київської Русі, що відображено у давньоруській письмовій спадщині, фольклорі та народному мовленні.

Специфічна взаємодія «свого» та «чужого» відбувається в поліетнічних регіонах, де в межах однієї держави і навіть однієї мови співіснують представники історично різних культур. Така інтеграція окремих етнічних груп (їх соціалізація) проходить упродовж великого проміжку часу, і характер засвоєння елементів іншої (у даному випадку об'єктивно панівної) культури, її ціннісних елементів та етикетних норм може бути доволі болісним та неоднозначним. Проблема міжкультурної комунікації етносів хвилює філософів, соціологів, психологів, етнографів, філологів, педагогів (О. О. Афанасьєв-Чужбинський, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. Стахів, С. Г. Тер-Мінасова, В. Д. Халамендик, С. І. Якименко), зокрема у історичному аспекті (Д. І. Багалій, Я. В. Бойко, Н. М. Кузовова, В. А. Тучинський та ін.).

Як вважають вчені, найбільш рельєфні прояви відносин між окремими націями та етносами спостерігаються на семантичній шкалі «свій – чужий», яка передусім є об'єктом розгляду істориків та лінгвістів (Ю. М. Брайчевський, Ю. М. Лотман, Б. О. Рибаків, Ю. С. Степанов, Б. А. Успенський, Н. В. Коч). Так, професор Н. В. Коч, аналізуючи генезис східнослов'янської концептосфери, стверджує: «Культурна семантична опозиція *свій – чужий* як гіперконцепт представлена в загальносхіднослов'янській культурі різними субконцептами, що мають як універсальний, так і специфічний характер. Наприклад, однією з характерних рис такої представленості було вживання слова *руський* в узагальнювальному значенні. Причому, *руськими* називалися не лише етнічні східні слов'яни, але і представники інших етносів, що прийняли християнську віру, православні, в основному ті, що говорили на одній слов'янській (= руській) мові. Таким чином руськими ставали татари, німці, литовці, поляки і ін. (пор. пізніше поняття «обрусівший»). <...> Існуюча когнітивна градація чужаків іншої віри все-таки розділяє азійські (мусульманські) народи і європейські (католицькі): мусульманин називається іновірцем, а католик – *полувірцем* (пор. католицизм – *полуверіє*). Ворожнеча православних і неправославних інтерпретується і через опозицію *лівий – правий*, оскільки східна гілка християнства закріплює ідею правоти у своїй назві – *провославіє*» (переклад наш. – Б. А.) [1, с. 108].

Поняття «чужий» ототожнюється з поняттям «інший», тобто відмінний від себе самого, не схожий на себе, і отримує стійкий відтінок ворожості (пор. деривати рос. *чужой* «не свій, сторонній», «не нашої землі», *чужбинник* «прийшлий», *чужбинничать* «мандрувати», *чужеродець* «іноземець», «той, що прийняв чуже прізвисько і його потомство», *чужина* «чуже майно», *чужеумиться* «набиратися чужого ума-розуму», *чужеядь* «дармоїд, ледар», «які харчуються один одним» (про тварин і рослини) (Даль IV: 613–614). «Словарь українського языка» 1909 року видання Бориса Грінченка представляє дефініції таких українських лексем, як

чужанина «чужак, не родич», *чужа(е)ниця* «використовується із епітетом *чужа*», *чужатися* «чуратися», *чужий* «чужий», *чужина* «чужбина», «чужі люди, чужа людина», *чужоземщина* «чужі іноземні землі», «іноземець», «все іноземне», *чужинка* «зменш. від *чужина*», «чуже», *чужинонька*, *чужиночка* «зменш. від *чужина*», «чуже», *чужоварник* «рослина», *чужовірний* «іновірний», *чужовірство* «чужа віра», *чужинець* = *чужиня* = *чужоземець* = *чужосторон* = *чужосторонець* = *чужосторонець* «чужак, іноземець», *чужоземний*, *чужоземський*, *чужосторонній* «іноземний», *чужісінький* «зовсім чужий», *чужомовний* «чужемовний», *чужосілець* «людина із чужого села», *чужосільський* «що належить *чужосільцю*» (Грінченко IV: 476–477). При порівнянні російських та українських дериватів впадає в око специфічна для українського народу характеристика «чужого» – поняття має зменшувально-пестливі деривати (*чужинка*, *чужинонька*, *чужиночка* *чужісінький*), які свідчать про національні особливості у концептуалізації відповідного фрагменту дійсності.

Бінарність *свій/чужий* характеризує соціальне життя людини з його народження до смерті. На перший план виступає сприймання дитиною відповідних соціальних установок, які формуються насамперед у сім'ї. Спочатку дитина зараховує до «своїх» матір, яка його годує, а потім і інших членів сім'ї. Виростаючи, підліток розширює коло «своїх» у відповідності до свого соціального досвіду. Цей процес знаходить відображення у народних пареміях, які є вербальними репрезентантами *етнопедагогічних концептів*: укр. *та земля мила, де мати народила; де мати народила, там и родина* тощо. Зауважимо, що **етнопедагогічні концепти** ми розуміємо як *ментально-чуттєве динамічне утворення колективної свідомості певного етносу, сформоване як дидактично інформаційний згусток, що складається з певних когнітивних прошарків*.

Досліджуючи найбільш глибокий прошарок такого концепту, ми залучаємо фольклорні матеріали та писемні пам'ятки східних слов'ян доби Київської Русі та більш пізнього періоду. Кожен народ маніфестує свої симпатії та упередження до певного етносу у фольклорі. Наприклад, давні українські прислів'я та приказки дають таку оцінку чужинцям: укр. *мудрий, як лях на шкоді; голо, ніби татари пройшли; непрошений гість гірше татарина; страшний, як монгол; дурний, як турецький кінь* тощо. Яскравою особливістю вербальної презентації образу «чужого» в українській ментальності є використання у фольклорі великої кількості зменшувальних форм на зразок *вороженьки, москалики, татароньки, поляченьки, ляшеньки* як давніх форм задобрювання ворогів [2, с. 25].

Етнічні уявлення давньоруського суспільства формувалися у великій мірі завдяки середньовічній літературі. Оригінальні та перекладні тексти поєднували в собі раціоналізований досвід та вимисел, пов'язаний із недостатніми знаннями про чужі землі та людей, що їх населяли. Сучасне

сприйняття «чужих» культур, безсумнівно, базується на давньому уявленні про конкретні народи, сформованому у колективній свідомості передусім за допомогою базового лінгвокультурного, дихотомічного за своєю природою концепту «свій/чужий». Зародження етнічних стереотипів прослідковується на матеріалі різножанрової давньоруської літератури. Культурна та соціальна характеристика представників певних народів, на наш погляд, лежить в основі даного концепту, що має свою динаміку розвитку у східнослов'янській історії від початку своєї вербальної фіксації (XI ст.) до наших днів.

Дослідники літератури Київської Русі (Д. С. Лихачов, О. В. Творогов, О. С. Дьомін та ін.) відмічають таку рису руських літописців (зокрема Нестора), як їх «прихильність» до категорії «всезагального» без експресивного розрізнення «свого» і «чужого» етносу і їх розділу непереборними межами [3, с. 566]. Особливо наглядно ця риса виявляється у «Повісті врем'яних літ». Нестор-літописець описує різні народи, які так чи інакше були пов'язані із історією Русі (заморських варягів, степових тюрків, греків, візантійців, чехів, словенів та ін.), осуджуючи порушення земельних границь: *Не добро бо есть преступати предела чюжего* (ПВЛ, 178. XI ст.).

Різкий, безкомпромісний поділ на «своїх» і «чужих» був закріплений ще в «Руській Правді»: у суперечці варяга-найманця з новгородцем останній мав перевагу – йому вірили на слово, а слова іноземця повинні були підтвердити два свідки. Патріотична позиція слов'ян презентована у фраземах на зразок: *укр. лучче в ріднім краю кістьми полягти, ніж на чужині слави дістати; рідна земля і в жмені мила; у чужому краю и солов'ї горобцем цвірінькають; рос. шкура и не черного соболя, а своя; всяк кулик свое болото хвалит; чужая сторона – дремучий бор* тощо.

Мабуть, найбільш амбівалентним є відношення українця до татарського народу, що має своє історичне обґрунтування. У слов'янському фольклорі татари представлені, наприклад, за допомогою зооморфних образів вовка, змія, солов'я-розбійника: у народних піснях співається про одвічного ворога руської землі – Змія Тугаріна, в дитячих казках розповідається про лиходія солов'я-розбійника, «сина Дихмантьєва», який «як засвище по-солов'їному, закричить, собака, по-звіриному, зашипить, проклятий, по-зміїному, так всі травушки-муравушки уплітаються, всі лазурові квіточки обсіпаються, а що є люди поблизу – всі замертво лежать».

Архаїчний глибинний шар концепту «свій – чужий» включає всіх ворогів Русі, насамперед завойовників рідної землі, серед яких татари займали не останнє місце. Крім їх войовничості, неприйнятною для східних слов'ян стала релігія народу, який сповідував мусульманство. За рахунок функціонування такого концепту у необхідний час у колективній свідомості відбувається консолідація сил, які виступають на захист свого

життя, життя «своїх» близьких, границь «своїї» землі та існування «своїї» віри: «Актуалізація опозиції *свій – чужий* завжди відбувалася в ситуації загальної небезпеки або ідеологічної потреби владних структур у знищенні кого- або чого-небудь. Чим чіткіше ідеологічна машина могла описати чужого (ворога) і свого, тим результативніше виявлялося протиборство. Маніпуляція категорією «свій/чужий» засобами мови має свою непросту історію» (переклад наш. – Б.А.) [1, с. 107–108].

Східнослов'янські літописці описували зовнішні та внутрішні характеристики чужих народів: їх релігійні погляди, звичаї, міфи, сцени побуту, основні сфери діяльності. Наприклад, татари характеризувалися як язичницький войовничий народ. У Галицько-Волинському літописі дається вичерпний портрет татар як нападників і загарбників Русі: *Приде неслыханная рать – безбожнии моавитяне, рекомьи татарьве ... видети невиданья рати и суици с ними коньници ... ратници суть и добрая вои* (ГВЛ, 256, 258. XIII ст.). Страх перед величезною кількістю «добрих» воїнів гіперболізується: *не бе слышати от гласа скрипания телег его, множества ревеня вельблудь его, и рьжания от гласа стадь конь его; беицисленное множество, акъ песокъ морьскы* (ГВЛ, 294, 360. XIII ст.). У першому Новгородському літописі навала татар порівнюються із нашестям саранчі: *Приидоша иноплемьеници, глаголеми татарове ... множество беицисла, акы пружи* (НЛ I, 286. 1238 р.).

Образи татар-завойовників постають у «Повісті про розорення Рязані Батием», «Повісті про нашестя Тохтамиша», «Казанській історії». Так, у останньому творі описується жорстоке поводження татар із руськими полоненими: *Ужем за шею оцепляху, и скакати и плясати валяще им ... А старым коим очи избодаху, и уши, и уста, и нос обрезаше, и зубы искореневаху ... яко скот ... перевязанных, держаше на торгу, продаваху иноземцом поганым* (Каз. іст., 76–77) (*поганый* означає «чужинець іншої віри»).

Еволюція відносин між руським і татарським народами спостерігається через співставлення ранніх творів слов'янських книжників (Серрапін Володимирських у XII ст. у своїх «Словах» пише про безглузду неймовірну жорстокість войовничих татар) та текстів XV–XVI ст., де вже говориться про зміну політики ханської Орди, метою якої стає мирне завоювання руських територій шляхом поширення мусульманської релігії, розвитку торгівлі, встановлення дипломатичних відносин із князями через багаті дари: *Ропаты [мечеті] поставлю и баскаки [начальники] посажаю* (Сл. ЖДД, 210); *Аще бо когда не мнози обретаются, то лестно и злоковарно чествоми окладають князей наших и дары украшают, и тем злохитрство свое потаают, и миръ глубокъ обещавают имети съ князями нашими, и таковым пронырством ... усобную рать межси нас съставляют* (Ск. о наш. Едигея, 244). Психологічний портрет татарина включає красномовні характеристики: *злоковарний, злохитрий,*

пронирливий. Бажання змученого війнами народу мирного життя втілюється у строчках повістей XV–XVI ст. Наприклад, у «Повісті про Петра Ординського» говориться про зниження військової активності татар: *Орда же тога тиха бе и на многа лета* (Пов. о П. Орд., 30).

Відношення «загарбник – жертва» на багато століть визначають характер взаємовідносин між східними слов'янами і татарським етносом. Припинення насильницьких вторгнень татар на територію Русі змінюється економічною та психологічною стратегією завоювання. Письменники цього періоду застерігають руський народ і князів, ставлячи проблему ненасильницького психологічного захвату рідних земель («Слово про життя Дмитра Донського», «Сказання про нашестя Едигея»).

Тільки починаючи із XVIII ст., часу, коли Росія стає багатонаціональним державним гігантом, сильним політично та економічно, опозиція «загарбник – жертва» докорінно трансформується: насамперед формується зверхнє відношення до своїх підданих, що презентується в основному у поезії придворних поетів. Однак філологічні, етнографічні, географічні розвідки намагаються об'єктивно оцінити можливості етнічних меншин, описуючи їх моральні та естетичні цінності. Наприклад, мандрівник М. П. Ричков із повагою пише про життя симбірських татар, які виховують своїх дітей із раннього дитинства у пізнанні «закона и всех должностей человеческих»; це виховання базується на збережених протягом століть повістях, казках, легендах татарського народу [3, с. 565].

Виховання толерантного ставлення до національних меншин у контексті сучасності, що тяжіє до глобалізації світу, неможливе без урахування історичного культурного контексту. Незнання історичних витоків соціальних стереотипів та упереджень стосовно певної етнічної групи призводить до серйозних проблем у соціумі. Використання історичних та лінгвістичних джерел у педагогіці, зокрема етнопедагогіці [4] допоможе вчителю виховати покоління, яке об'єктивно оцінить значимість культури свого народу та чужої культурної спадщини, яка безсумнівно присутня і в українській національній просвіті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коч Н. Генезис восточнославянской концептосферы в языковом и культурном отражении / Наталия Коч. – Николаев : Илион, 2010. – 440 с.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси / Віталій Вікторович Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
3. Демин А. С. О художественности древнерусской литературы / А. С. Демин. – М. : «Языки русской культуры», 1998. – 848 с.
4. Волков Г. М. Етнопедагогіка : підручник / Г. М. Волков. – М. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 168 с.

Даль – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.]. – М. : Русский язык, 1978–1981.

Грінченко – Гринченко Б. Словарь української мови : [в 4 т.] / [упоряд., з дод. влас. матер. Б. Д. Грінченко]. – Київ : [Б.в.], 1907–1909.

ПВЛ – Повесть временных лет / [пер. Д. С. Лихачева, Б. А. Романова]. – М.–Л., 1950. – С. 9–23, 32–188 (по Лавр. списку); С. 188–202 (по Ипат. списку).

ГВЛ – Галицко-Волынская летопись // ПЛДР. – Т. 3 [под ред. О. П. Лихачева].

НЛ I – Новгородская I летопись // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / [изд. подгот. А. Н. Насонов]. – М.–Л., 1950. – С. 13–100.

Каз. іст. – Казанская история / [изд. подгот. Г. Н. Моисеева]. – М.–Л., 1954.

Сл. ЖДД – Слово о житии Дмитрия Донского // ПЛДР. – Т. 4 [подгот. текста М. А. Салминой].

Ск. о наш. Едигея – Сказание о нашествии Едигея // ПЛДР. – Т. 4 [подгот. текста Н. Ф. Дробленковой].

Пов. о П. Орд. – Повесть о Петре Ордынском // ПЛДР. – Т. 6 [подгот. текста Р. П. Дмитриевой].